

DE TOEKOMST VAN DE ARCHITECT

HET EINDE VAN HET KLEINE ARCHITECTENBUREAU?

FONTYS
ACADEMIE VOOR
ARCHITECTUUR
EN STEDENBOUW
TILBURG

VOORWOORD

Marc Glaudemans en Tony Goossens

blz. 3

10 VRAGEN AAN JONGE ARCHITECTEN

Tony Goossens

blz. 5

OVER MAAKBAARHEID EN HET WEL EN WEE VAN DE HEDENDAAGSE PROJECTCULTUUR

Michiel Dehaene

blz. 11

AMBITIE EN DE MENTALE REORGANISATIE

Geoffrey Timmer

blz. 15

DE NEO-ARCHITECT

Pascal Gielen

blz. 17

© 2009 Fontys Academie voor Architectuur en Stedenbouw, Tilburg

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, doormiddel van druk, fotocopie, microfilm, geluidsband, electronisch of op welke andere wijze ook en evenmin in een retrieval systeem worden opgeslagen zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

All rights reserved. no part of this publication may be reproduced. Stored in a retrieval system, or transmitted, in any form by any means, electronic, mechanical, photocopying or otherwise, without the written permission from the publisher.

VOORWOORD

MARC GLAUDEMANS EN TONY GOOSSENS

‘De Toekomst van de Architect’, een mooie titel voor een symposium in crisistijd, of een aanmatiging? De huidige financiële en economische crisis geeft het woord ‘toekomst’ een negatieve connotatie. Er worden doemscenario’s geschetst als gevolg van recente ontwikkelingen of er wordt blind geredeneerd op basis van niet onderbouwde verwachtingen. Een dergelijke redenering omschrijft de toekomst als een toekomstcrisis. Het is niet deze toekomst die het onderwerp vormt van het symposium en de publicatie ‘De Toekomst van de Architect’. Over de kredietcrisis zullen we het dan ook niet of slechts als een terzijde hebben. De ‘Toekomst van de Architect’ zou een lange termijnvisie moeten opleveren, iets waarover we het in een eerder stadium al eens waren maar er nooit aan toe kwamen. Waar een crisis al niet goed voor is.

Al vroeg in 2007 ontstond bij ons het voornemen om in een zo breed mogelijk gremium na te denken over de toekomst van onze professie. Het ging daarbij niet zozeer over een twijfel aan de toegevoegde waarde die architecten kunnen leveren aan de hedendaagse en toekomstige bouwopgaven. Die is voor ons evident. Wel constateerden wij dat veel architectenbureaus maar matig succesvol (kunnen?) anticiperen op de toenemende regeldruk, complexere procedures voor opdrachtverlening en de hoge(re) organisatiegraad van de andere partijen in het bouwteam. We stelden, met andere woorden, de vraag naar het bedrijfsmodel van architectenbureaus, waarvan zelfs in tijden van hoogconjunctuur een aanzienlijk percentage verliesgevend blijkt. Dit feit alleen al was voor ons voldoende aanleiding om een serieus debat te voeren over de toekomst van de architect, als speler in de complexe Europese bouwwereld van vandaag.

Dat de architect niet meer de bedenker, ontwerper én toezichhouder van het ruimtelijke project is, ofwel de ‘bouwmeester’ van weleer, dat zal niemand nog bestrijden. Hoe dit zo ver heeft kunnen komen is een interessante vraag, maar voor ons als onderwijsinstelling is het belangrijker om gericht te zijn op de toekomst. Wij hebben de verantwoordelijkheid om professionals op te leiden die succesvol zullen opereren in de bouwwereld van morgen. De huidige condities maken die vraag extra urgent en nopen zelfs tot een meer fundamentele introspectie. Heeft het zelfstandige architectenbureau nog toekomst? Worden architecten wel voldoende voorbereid op hun rol als adviseur en teamspeler? Waar liggen de kansen van een opener en meer Europese markt? Hebben architecten voldoende inzicht in de juridische context van hun vakgebied? En, hoe kunnen we ons onderscheidend vermogen als ontwerpers meer succesvol inzetten in de nieuwe bouwopgaven?

In de essays en interviews in deze publicatie, maar ook in andere gesprekken ter voorbereiding van het symposium benadrukte vrijwel iedereen het belang van een goede communicatie als onderdeel van de professionele praktijk. Het is in deze omgeving dat er voor de architect, als ontwerper, veel te winnen valt. Niet het ontwerp als verlengstuk van het ego, maar als communicatiemiddel om te komen tot meningvorming in het maatschappelijke debat. In een tijd waarin voortdurend gepleit wordt voor economische ondersteuningsmaatregelen zouden wij dan ook willen pleiten voor ondersteuning van en een herbezinning op de culturele en maatschappelijke belangen van weloverwogen en doordachte architectuur en stedenbouw. Een belang dat weliswaar verder reikt dan de toekomst van de architect, maar wel een belang waarin de architect een duidelijke ontwerpende rol kan spelen.

De Fontys Academie voor Architectuur en Stedenbouw verzorgt niet alleen masteropleidingen voor architecten en stedenbouwkundigen. Het is ook een platvorm voor uitwisseling met het werkveld en is daarom bij uitstek geschikt als podium voor de discussie over de toekomst van de architect. Het symposium op 2 april 2009 en de bijbehorende publicatie vormen de neerslag van deze betrokkenheid.

10 VRAGEN AAN JONGE ARCHITECTEN

E-MAIL INTERVIEW TONY GOOSSENS

Christian Müller (C.M.) Geoffrey Timmer (G.T.)

Harm Timmermans (H.T.) Paul Toornend (P.T.)

1 Herinner je nog het moment waarop je architect wilde worden en hoe heb je dit aangepakt ?

(C.M.) Tijdens een vakantie in New York heb ik het Guggenheim bezocht, zonder te weten wie Frank Lloyd Wright was. De volgende dag heb ik een vlucht naar Zürich geboekt en ging aan de ETH architectuur studeren.

(G.T.) Tijdens mijn middelbare school periode werd me gevraagd na te denken over de toekomst, ik had slechts één vraag. Hoe kan ik architect worden en waar ?

(H.T.) Het moment dat ik voor het eerst werkelijk geraakt werd door architectuur, was via de monografie van Richard Meier die mijn vader op een goede dag meenam. Ik was toen een jaar of vijftien.

(P.T.) Architectuur was een volkomen toevallige, maar tamelijk gelukkige keuze. Een bezoek aan Bouwkunde Delft, waar de sfeer mij wel aansprak heeft mijn studiekeuze bepaald. Na twee weken P1 was ik volledig verkocht.

2 Toen je afgestudeerd was ben je toen meteen als architect gaan werken?

(C.M.) Nee. Ik heb eerst wetenschappelijk onderzoek en publicaties gedaan over het architectonisch werk van Eileen Gray, met name over haar villa E-1027.

(G.T.) Tijdens en net na mijn studie heb ik als architect gewerkt.

(H.T.) Na mijn afstuderen ben ik gaan werken voor een jong Zwitsers/Nederlands bureau, Güller Güller Architecture Urbanism (GGau). Van Mathis Güller leerde ik hoe je als architect je kunt profileren als ruimtelijk specialist die op een strategisch niveau meedenkt.

(P.T.) Ik had mijzelf drie voorwaarden gesteld om direct als zelfstandig ontwerper aan de slag te gaan: inkomsten, een concrete opdracht en aanknopingspunten om (meer) werk te verwerven. Respectievelijk voorzien door het Fonds BKVB, de verbouwing van mijn eigen huis en het netwerk van mijn vader, wat me overigens geen opdracht opleverde, maar wel hielp bij de keuze om zelfstandig aan de slag te gaan.

3 Zou je op dit moment voor “jezelf” het beroep van architect kunnen omschrijven en verschilt deze omschrijving van de vrij algemene die ‘Van Dale’ hanteert:

“Ontwerper van bouwplannen en adviseur bij de uitvoering ervan.”

(C.M.) Ik ben meer geïnteresseerd in het proces dat tot architectuur leidt, dan in het ontwikkelen van een herkenbare signatuur. Ik plaats de werkwijze van een continue verkenning van de professie boven de producten ervan.

(G.T.) Een herdefiniëring van het beroep is aan de orde van de dag. Het nemen van wat afstand en het kijken vanuit andere perspectieven is hierbij bijzonder waardevol.

(H.T.) Ik beschouw het bouwen nog steeds als de kern ofwel de core business van ons vak. Juist in een tijd dat er zo veel specialisten met eenzijdige agenda's aan bouwprojecten meewerken, beschouw ik het als de taak van de architect om het integrale van de projecten te bewaken. Daarnaast zijn er de meer studieuze projecten die vaak het karakter hebben van ontwerpende onderzoeken. Deze houden zich in eerste instantie niet bezig met bouwproductie maar met de agendering van ruimtelijke vraagstukken die zich lenen voor de inzet van architectonische intelligentie en verbeelding.

(P.T.) Van Dale geeft een traditionele omschrijving waarin ik overigens ‘de voorbereiding van’ mis. Zelf ben ik vooral een ontwerper; daar ligt mijn talent en dat vind ik het leukst om te doen.

Ik geloof bovendien dat de zuiverheid van het proces en de kwaliteit van het resultaat van een bouwproject gediend zijn bij een onafhankelijke vervulling van de andere taken. De taak van de opdrachtgever is daarbij uiteraard het belangrijkste en vele malen bepalender dan de kwaliteit van de ontwerper. Helaas zie je maar weinig werkelijk professionele opdrachtgevers met verstand van zaken.

4 Beschrijf je grootste negatieve en positieve “verrassing” in de professionele architectuurpraktijk.

(C.M.) Verrassingen zijn niet interessant.

(G.T.) In aanvulling op de eerder genoemde beschrijving uit ‘van Dale’. Ik mis de exploratie van de mogelijkheden die er liggen binnen de professionele praktijk.

(H.T.) Geen grote verrassingen, wel vele inzichten. Communicatie is één van de belangrijkste voorwaarden voor een succesvolle architectuurpraktijk. Om te ontkomen aan de reductie van architectuur tot een stijldiscussie is het van groot belang om je productie te kunnen beargumenteren. Hierdoor kun je de aandacht verschuiven naar de werking, de performance, van je project.

(P.T.) Ik had een goed beeld van de gang van zaken bij bouwprojecten en de architectuurpraktijk bleek daar redelijk bij aan te sluiten. Het woord professioneel zou ik daar echter niet bij willen gebruiken. Ik heb altijd een enorme discrepantie ervaren tussen enerzijds de ongelooflijke hoeveelheid inzet, inspanningen en tijd die een bouwproject vergt en anderzijds de inhoudelijke output die het genereert. Ik heb vaak het gevoel dat ik wat dat betreft mijn energie en tijd beter had kunnen besteden.

Om die reden heb ik ook besloten om zonder personeel alleen door te gaan als zelfstandig ontwerper en opdrachten voor bouwprojecten nog slechts onder strikte omstandigheden en voorwaarden aan

te nemen. Ik ontwerp de laatste jaren relatief veel museale tentoonstellingen en dat bevalt mij erg goed: hogere omloopsnelheid, intelligentie en enthousiaste opdrachtgevers en minder complex, maar zeker vergeleken met bouwen relatief veel meer ontwerp vrijheid.

5 Samenwerken met en/of opgaan in een groter bureau schijnt de toekomst voor veel jonge architectenbureaus te zijn. Hoe ga jezelf hiermee om of zijn er nog andere mogelijkheden binnen de professionele beroepsuitoefening ?

(C.M.) Samenwerking en flexibiliteit is een essentieel onderdeel van mijn praktijk. Het klassieke bundelen van krachten is slechts een van de vele mogelijkheden. Het is boeiend om steeds een andere rol te spelen binnen het proces dat tot uitvoering leidt. Samenwerking biedt niet alleen een toekomst voor jonge architecten, complementariteit zal ook door grote bureaus worden gezocht.

(G.T.) Ik zie nog altijd veel mogelijkheden in de groepering van met name de erg kleine bureaus.

De complexe interessante projecten gaan naar die bureaus met veel ervaring en referentieprojecten. Bundeling van krachten moet de concurrentie op deze projecten levendig houden en een positief effect hebben op het architectuurbeeld in ons land.

(H.T.) Samen met Cityföörster Rotterdam en Ulrike Centmayer landschapsarchitecte, hebben we recent een eerste prijs gewonnen voor een masterplan voor Tirana, de hoofdstad van Albanië. In 2006 heb ik, met de Architectenwerkgroep uit Tilburg, de eerste prijs behaald voor de herontwikkeling van het zorgcentrum Jozefzorg in Tilburg. Op dit moment werk ik samen met hen aan een voorlopig ontwerp van de eerste fase van dit project. Een kans die ik als jong architectenbureau nooit had gekregen zonder een samenwerkingsconstructie.

(P.T.) Ik vindt het een voor de hand liggende en goede stap, die beide partijen verder kan helpen.

Zelf moet en had ik er niet aan moeten denken. Ik ondervind de laatste tijd veel plezier in ad - hoc samenwerking met andere zelfstandige ontwerpers bij projecten die zich daarvoor lenen.

6 Als je nu de balans opmaakt van opleiding en beroepsuitoefening, wat heb je gemist en waar zouden de opleidingen meer tijd en aandacht aan moeten besteden ?

(C.M.) Een opleiding aan de ETH Zürich bood een student weinig keuze tot eigen ontwikkeling. Een opleiding volgens de traditie. Je hebt wel leren werken en het enthousiasme voor het vak architectuur was gewekt. Dit is de basis, de bagage. Een contemporaine opleiding kan verder kritische vragen, intuïtie en onderzoek stimuleren. Binnen de veelzijdige mogelijkheden van de beoefening van het vak zal ieder zelf zijn positie moeten zoeken, kiezen en vinden. Dit is een proces en geen status-quo.

(G.T.) In de dagelijkse bouwpraktijk is zo veel mogelijk op het gebied van procesinnovaties waar studenten al vroeg een mening over dienen te vormen, op zijn minst erover na zouden moeten denken. De kansen om in te spelen op deze processen gaan aan de

architect op dit moment voorbij of worden op een traditionele manier opgelost. Je begeven in de wereld van een andere discipline moet weer worden gezien als een meerwaarde.

(H.T.) In mijn ervaring zijn het juist die zaken in je studie die niet direct te verbinden zijn met de dagelijkse beroepsuitoefening die heel waardevol zijn in de ontwikkeling als architect. Vakken als architectuurtheorie en -geschiedenis blijven dan ook van grote waarde. Op wereldvreemde architecten zitten maar weinigen te wachten. De architect als bouwkundig vakman is wat mij betreft dus nog steeds relevant. De notie van de maakbaarheid van architectuur wordt door de meeste studenten niet als erg sexy ervaren. Juist bij experimentele architectuur is het belangrijk om een degelijke bouwkundige basis te hebben. Wat dat betreft sta ik sympathiek ten opzicht van Mies die stelde dat je eerst het vakmanschap diende te leren om het daarna te kunnen vergeten.

(P.T.) Ik heb werkelijk niks gemist bij mijn opleiding, maar ik studeerde dan ook in een tijd waarin het budget en de organisatie van de Faculteit Bouwkunde het toelieten dat je met een beetje extra inzet je gehele opleiding zo'n beetje zelf kon definiëren, tot aan de docenten aan toe. Een architectuuropleiding zou m.i. primair een ontwerpopleiding moeten zijn. Als voorbereiding op de praktijk lijkt mij dat ook verreweg het beste, want vrije oefening van ontwerpen komt er later nog maar zelden van, terwijl het overgrote deel van de bouwproductie nog wel wat oefening had kunnen gebruiken. Voor dat wat doorgaans als voorbereiding op de praktijk wordt beschouwd, schiet het toch tekort of loopt het achter de feiten aan, en kan het volgens mij beter in de praktijk zelf geleerd en geoefend worden, al dan niet in een of andere geformaliseerde vorm van stagejaren, het academie - model, etc..

7 Het beroep van architect en de diverse posities die worden ingenomen zijn voortdurend aan veranderingen onderhevig. Hoe ga je hiermee om en hoe bereid je je hierop voor ?

(C.M.) Door een radicaal pragmatisme maximaal bij een opgave betrokken kunnen zijn.

(G.T.) Door mij in te leven in de processen die er op kritische momenten in het ontwikkelingsproces plaatsvinden. Dit houdt in dat ik niet alleen als architect zal werken maar mijn blik aan het verbreden ben door me de verschillende perspectieven eigen te maken. (H.T.) Er is een onderscheid aan te brengen tussen de allround-architect tegenover de specialist-architect, de concept-architect tegenover de vakman-architect en tenslotte de proces-architect tegenover de product-architect. Zelf profileer ik me als een allround-architect aangezien dit aansluit bij mijn interesse voor een architectuur in de breedte.

Hierop anticiperend ben ik een jaar geleden togetreden tot Vloer 12, een initiatief van Bureau Bouwkunde Rotterdam. Zij hebben een aantal jonge en in hun ogen veelbelovende architectenbureau's de kans gegeven om te profiteren van de enorme know-how van een bouwtechnisch bureau als Bureau Bouwkunde.

6

7

(P.T.) Tsja, ik heb zelf een volslagen marginale en tamelijk traditionele positie als kritische, zelfstandig ontwerper. Ik ga er vanuit dat er altijd een aanzienlijk aantal mogelijke ontwerp opdrachten zal blijven bestaan dat wordt verstrekt door zelfstandige professionele opdrachtgevers, particulieren, stichtingen, of andere instanties en personen die geïnteresseerd zijn om zelf een keuze te maken. Ik heb helaas nog nooit een goede manier kunnen bedenken om voor dat type opdrachten doelgericht te acquireren; helaas bestaat er bij mijn weten geen index van bijvoorbeeld obscure stichtingen die toevallig met de gedachte spelen om een keer iets lolligs te bouwen...

8 Hoe ziet je toekomst en die voor het beroep architect eruit, laten we zeggen over 5 jaar ?

(C.M.) De toekomst is voor mij niet van belang. Door het te willen weten wordt een waardevrije houding en het anticiperen en reageren op onverwachte ontwikkelingen onmogelijk gemaakt. (G.T.) Gedomineerd door een aantal bureaus die zich steeds meer met randvoorwaarden gaan bezighouden. Professionaliseren. Er liggen echter legio mogelijkheden om dit te voorkomen. Men moet wel uit de traditionele schulp willen kruipen.

(H.T.) De architectuur en ons beroep veranderen traag maar we leven in een speciale tijd, van een uitzonderlijke economische crisis in combinatie met een energiecrisis. Deze heeft nu al een enorme impact, ook op ons vak. De op de lange termijn gerichte plannemakerij op het niveau van de stedenbouw en de ruimtelijke ordening zal gewoon doorlopen of zelfs gestimuleerd worden met het oog op een aantrekkende economie binnen een aantal jaren.

De architect als ruimtelijk specialist die bedreven is in het maken van strategische (gebied)visies en concepten kan hiervan profiteren. Daartegenover staat het feit dat de bouwopdrachten drastisch gaan afnemen. Ontwikkelaars nemen steeds minder risico's en zoeken, als ze al bereid zijn om te bouwen, steeds meer hun toevlucht in veilige (woon)producten waarvan ze weten dat ze "marktconform" en "consumentengericht" ofwel "vraaggestuurd" zijn. Wel zullen zij zich steeds meer openstellen voor energiezuinige gebouwen. De vernieuwing die hiervan uitgaat is echter maar weinig innovatief te noemen. Het gevolg van e.e.a. voor de architectuur zal zijn dat de populistische architect aan terrein wint en dat de papieren architect een comeback zal maken.

(P.T.) Enerzijds is er een groep die zich verdergaand 'professionaliseert', 'schaalvergroot', 'strategisch verbindt' of zich anderszins noodzakelijkerwijs conformeert aan de vermeende ontwikkelingen van markt en overheid. Anderzijds zal er een groep zijn die zich op wat voor manier dan ook (en er zijn vele afwijkende vormen en niches denkbaar) ontwikkelt richting zelfverkozen marginaliteit. Maar 5 jaar is helemaal niet lang en de bouwwereld is aartsconser vatief, dus de kans is groot dat er helemaal niks verandert. En vooruitgang bestaat tenslotte niet 'en dat is maar goed ook, want zoals het nu is, is het al erg genoeg', om Gerard Reve nog maar weer eens te parafraseren.

9 Zijn technische - en maatschappelijke innovaties / veranderingen bepalend voor je positie als architect en hoe ga je hiermee om ? (C.M.) Op mijn bureau worden de 'mogelijkheden' gecultiveerd, eerder dan de 'werkelijkheden'. Dit in referentie tot Musils roman "Der Mann ohne Eigenschaften".

Ik word door kunst, literatuur en reizen aangespoord. Innovaties komen hier eerder en directer naar voren. Het potentieel van technische innovaties blijft op grote schaal onbenut en slechts enkele individuele toepassingen tonen creativiteit. Maatschappelijke innovaties / veranderingen worden daarentegen overschat. De belangrijke veranderingen verlopen langzaam. Meest zijn ze van korte duur en zijn alleen relevant als het modieuze ervan wordt onderkend.

(G.T.) Als architect dien je je altijd bewust te zijn van de omgeving waarin je opereert. Je kunt op dit moment heel hard roepen dat duurzaamheid maar onzin is, maar je kan je er ook in verdiepen en de meest belangrijke punten voor je eigen architectuur proberen te omschrijven. De natuurlijke arrogantie van de architect is jarenlang een charme geweest. Op dit moment zou ook de kwetsbaarheid onderkend moeten worden om te komen tot een offensief aanvalsplan.

(H.T.) Ik beschouw het als een belangrijk onderdeel van ons vak om de productie van de gebouwde omgeving te verbinden aan maatschappelijke thema's en andersom. Zo heb ik recentelijk een studio, aan de academie voor architectuur en stedenbouw in Tilburg, begeleid die zich bezighield met het thema van de volledig gecommercialiseerde winkelstraten zoals we die kennen in al onze stadscentra. Het ontwerp werd in de studio ingezet om te onderzoeken hoe dergelijke straten weer nieuwe vormen van stedelijkheid en openbaarheid kunnen genereren. De gemeente Tilburg was zodanig enthousiast over de resultaten dat zij een tentoonstelling van het studentenwerk hebben mogelijk gemaakt in het stadhuis van Tilburg. Op deze manier krijgt een maatschappelijk geëngageerd project de kans om buiten de academie te treden.

(P.T.) Niet anders dan hierboven reeds genoemd of aangegeven en ik heb dus bovendien een tamelijk traditionele opvatting over een ontwerper als iemand die ten alle tijden met behulp van al dan niet actuele ontwerpmethoden en -theorie iets lolligs probeert te verzinnen. Technische- en maatschappelijke ontwikkelingen zijn indirect natuurlijk wel van invloed, zij bepalen in meer of mindere mate programma en inhoud van afzonderlijke opdrachten en projecten.

10 Mocht je nog een vraag of een brandende kwestie hebben die niet aan de orde is gekomen dan is er nu de kans om die te stellen cq te beantwoorden.

(G.T.) Mocht er zich een mogelijkheid voordoen dan zou ik graag een bijdrage leveren aan het symposium. Ik heb een onderzoek gedaan naar het sturen op ambities en ik denk dat dit een waardevolle toevoeging kan zijn aan het programma. Ambitie en waardecreatie zijn voor de architect op dit moment denk ik zeer actueel.

CV ' S

(C.M.)
Christian F. Müller, 1963 (Zw)
Dipl. Architect ETH 1989 SBA/SIA

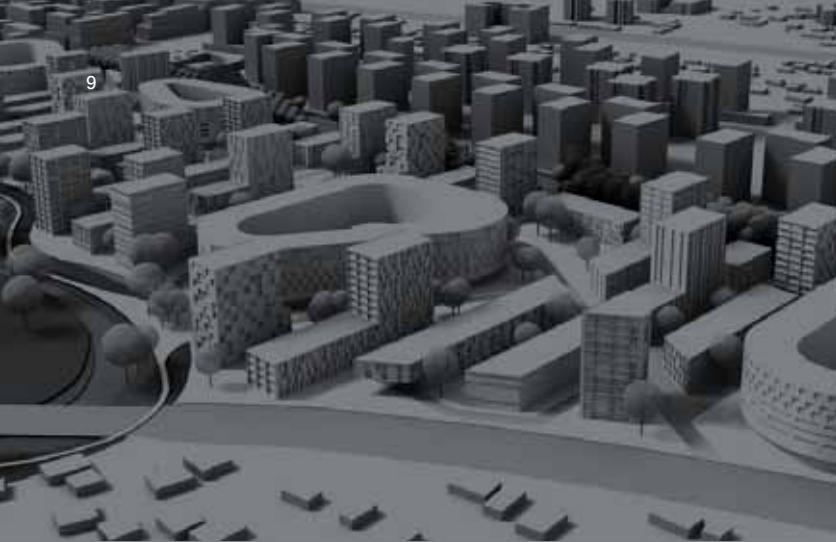
1999 -heden	CHRISTIAN MÜLLER ARCHITECTS, Rotterdam
2006-2011	Uitvoeringen en samenwerkingen met: Nieuw Stadskantoor Utrecht architect: Dirk Jan Postel, Kraaijvanger.Urbis, met Christian Müller
2005-2009 2004-2007	Villa in Vals, Zwitserland, met SeARCH, Amsterdam ‘De Wouwers’, 39 kwalitatief hoogwaardige woningen, Oisterwijk met Güller Güller architecture urbanism, Rotterdam
1996-1999	Werkzaam bij: Office for Metropolitan Architecture / OMA, Rotterdam
1995-1996 1995	MAX.2, Rotterdam Mecanoo, Delft

(G.T.)
Geoffrey Pablo Jeroen Timmer, 1979 (NL)
Ir./ Msc TU/e Bouwkunde 2006
PDEng ADMS 3TU Stan Ackermans Institute 2008

2008 - heden	zelfstandig adviseur consultant
2008 2007 2006 - 2008 2007 - 2007 2005 - 2006	Werkzaam bij: ING Real Estate Development, Den Haag Jo Coenen en Co Architecten, Maastricht Zelfstandig architect i.s.m. Dipl.ing. H. Yegenoglu Henket en Partners architecten, Esch Poponcini en Lootens ir. Architecten, Antwerpen

Christian Müller Architects Office

Masterplan Parkcity Tirana

zonder titel

Re-Installed Memory Toornend & Post
www.too.nl / www.untitledspace.net

(H.T.)
Harm Timmermans, 1975 (NL)
Propedeuse aan de Faculteit Kunstgeschiedenis, Utrecht 1997
Ir./ Msc TU/e Bouwkunde cum laude 2001

2005 - heden	Shift architecture, Rotterdam samen met Oana Rades
2002-2005 1998	Werkzaam bij : Güller-Güller architecture urbanism, Rotterdam stage bij Atelier van Lieshout, Rotterdam

(P.T.)
Paul Toornend, 1967 (NL)
Ir./Msc TU/d Bouwkunde 1993

1993 - heden 2006 - heden	zelfstandig ontwerper IR. PRJ TOORNEND conservator Zuiderzeemuseum, Enkhuizen.
1990 - 1991	Werkzaam bij: Ben van Berkel en Caroline Bos, Amsterdam

OVER MAAKBAARHEID EN HET WEL EN WEE VAN DE HEDENDAAGSE PROJECTCULTUUR

MICHIEL DEHAENE

In de jaren '80, van de vorige eeuw, nam de stedenbouw definitief afscheid van de blauwdrukplanning. Die kwam niet alleen moeilijk tot volle wasdom, deze werd plots ook niet meer wenselijk gevonden. Volledige maakbaarheid was een misplaatst modernistisch ideaal dat de samenleving met dwanggedachtes en onwerkbare modellen had opgezadeld. De stad is niet maakbaar en dat is goed zo vond men. De stad is de geleidelijk opgebouwde resultante van een veelheid van op elkaar inhakende acties. De architectuur van de stad is de stille getuige van die acties, geaccumuleerde stenen tegen de achtergrond waarvan het dagelijks leven zich afspeelt en niet de transparante uitdrukking van het contemporaine leven. De stedelijke ervaring vindt haar wortels in anonimiteit en toeval en de stad is de spiegel van dit collectief gedeelde toeval.

Voor de stedenbouw was deze periode een belangrijk moment van wederopleving. Het vak mocht eindelijk weer een ontwerpende discipline worden. De stad was niet langer een bedreiging maar een kans. De stad was niet iets waar we vanaf moesten, maar juist iets om te koesteren. Architectuur en stedenbouw vonden elkaar. Een stad maken, dat doe je via goed lopende stadsprojecten, dat was het geleidelijk ontwikkelde maar gedeelde credo. Stadsprojecten? Zeg maar, ruimtelijk coherente, behapbare, in een overzienbare termijn uitvoerbare, multifunctionele, context gebonden, strategische interventies, die een nieuw investeringsproces in de stad op gang konden brengen.

Deze relatieve ommekeer in de omgang van architectuur en stedenbouw met de stad heeft vele vaders en moeders. Carel Weeber's keiharde afrekening met de nieuwe truttigheid en zijn ontdekking van het Italiaanse Rationalisme. De door Adri Duyvestein getrokken demonstratie projecten in den Haag, Siza, Coenen, etc.. De doortastende aanpak van Riek Bakker in de ontwikkeling van de Kop Van Zuid en er zijn nog vele anderen, twintig jaar later is het stadsproject een verworvenheid. De verdienste van deze benadering is groot. Toch voelt bovenstaand verhaal gedateerd aan. In dit korte essay wil ik ingaan op twee punten waarop dit verhaal aan herziening toe is. Twee punten die iets vertellen over de alweer gewijzigde rol van de architect, als stadsmaker.

De wereld is veranderd.

Anno 2009 is ecologie niet langer het obligate onderwerp dat om de zoveel tijd door een overtuigde minderheid naar boven gehaald moet worden om de passieve meerderheid van een schuldig geweten te voorzien. Ecologie gaat op de meest directe wijze over het destructieve karakter van onze manier van leven. Fijnstof, klimaatverandering, allemaal fenomenen die ons allen aangaan en inmiddels proporties hebben aangenomen waardoor ze niet langer de opsmuk van de agenda vormen. In een dergelijke context klinkt de radicale kritiek op de moderne maakbaarheidsgedachte als een elitair discours dat we ons niet langer kunnen veroorloven. De wereld zal maakbaar moeten zijn, of ze zal het niet zijn, dat is het devies van vandaag.

Architectuur kan de wereld niet redden, ook al is de nood nog zo hoog. Het breed gedragen pragmatisme van een projectgerichte benadering waarbij creatief denken binnen marktconforme contouren, het hoogste wat een architect kan bereiken, als opstelling misschien ooit kritisch is geweest maar dat vandaag, in het licht van die urgente problemen, al lang niet meer is. Architecten en stedenbouwkundigen maken elke dag keuzes met een overduidelijke impact op het milieu. Het doordenken van deze keuzes, het inzichtelijk maken van de consequenties en het exploreren van de alternatieven is een collectieve taak. Dit gaat zowel over de uitvoeringsdetails, de gebruikte technologie, de aangewende materialen, maar ook over de installaties, de levenscyclus van een gebouw, water - en energieverbruik. Maar ook op een grotere schaal speelt dit. Het gaat over de voordelen van een compacte stedelijke ontwikkeling, over de koppeling met openbaar vervoer en het terugdringen van de afhankelijkheid van de auto, over integrale wooncarrières etc.

Maar is dit nu niet precies het soort werk waar architecten goed in zijn. Het doordenken van keuzes, het zichtbaar maken van gevolgen. Het is essentieel werk als we aan alle goede bedoelingen rond duurzame ontwikkelingen ook inhoud willen geven. Enkel als we nobele doelen kunnen koppelen aan concrete voorstellen komen we in de buurt van iets wat we met recht en reden een goed beleid kunnen noemen.

Projectneurose.

Het succes van het stadsproject voelt steeds minder aan als het succesverhaal van de ontwerpende discipline, maar toont steeds meer de volle ambiguïteit van de veralgemeende projectcultuur. We zijn vandaag allemaal projectmensen of zouden dat moeten zijn. We worden geacht te weten waar we naartoe willen, wat onze perspectieven zijn voor de komende 10 jaar. De projectcultuur trekt de scheidslijnen in onze samenleving tussen winners en losers, succesvolle individuen en zij die gebrek aan initiatief wordt verweten. Alle werkverbanden zijn meer of minder projectgebonden. Het perso-

neelsbestand van menige organisatie is verdeeld over allerlei kort lopende projecten. Flexibiliteit heet dat. Elk succesvol idee doorloopt de hele cyclus, van formulering, fondsenverwerving tot realisatie. Het maakt ons allen tot kleine professioneel georganiseerde eenmansbedrijfjes, gevangen achter computerschermen, trots op onze overvolle agenda's. De Europese aanbestedingspraktijk, de regels op overheidsopdrachten al deze procedures zorgen er voor dat architecten zich heel anders zijn gaan organiseren. Om opdrachten te verwerven moeten ze deel gaan uitmaken van deze 'overspannen' projectcultuur.

De projectcultuur is een 'mixed blessing'. Het heeft zeker voor een meer open werkveld gezorgd. Iedereen kan initiatief nemen. Het komt aan op handelen. Het initiatiefrecht bij stadsontwikkeling is opener dan ooit. Maar, tegelijk is de ruimte waarin architectuur en stedenbouw moeten opereren verkleind. Alles is mogelijk, maar wel op voorwaarde dat men van bij aanvang de projecten kan vertalen in een vermarktbaar pakket. Binnen de 'psychologie van het project' (cf. Jean Pierre Boutinet) verschuift de aandacht van de inhoud naar de haalbaarheid. Wie als projectmanager binnen een project werkt, vraagt niet naar de wenselijkheid van een project, maar probeert tot realisatie te komen, tracht de targets te halen die binnen het project gesteld worden. Dat is namelijk zijn of haar job: binnen de lijnen kleuren. De gebiedsgerichte projecten zijn op dit punt duidelijk. Ze koppelen de controle van allerlei design parameters binnen het gebied geheel los van wat zich buiten de contouren van het project afspeelt.

Binnen de projectcultuur is architectuur, het werk van architecten, weer belangrijker geworden. Dat kunnen we alleen maar toejuichen. Architectuur is integraal deel gaan uitmaken van de meerwaarde creatie binnen het project. In grote projecten gaat dit zelfs met veel prestige en stardom gepaard. In veel gevallen gaat het, helaas, om niet meer dan het leveren van de noodzakelijke plaatjes die een project verkoopbaar maken. De meerwaarde creatie in de hedendaagse projectontwikkeling zit vaak in de marges die enkel via intelligent maatwerk kunnen worden aangeboord en maatwerk vergt goede ontwerpers. De goede ontwerper weet bovendien voorheen onverenigbare doelstellingen met elkaar te rijmen en maakt in die zin dat projecten, die dat voordien niet waren, acceptabel of zelfs wenselijk worden gevonden.

De architect gedijt goed in de hedendaagse projectcultuur. Alleen ontstaat de indruk dat hij erdoor geleefd wordt. Hij initieert de projecten niet, hij maakt ze mogelijk. Hij schrijft zich in op de randvoorwaarden, opgaven en programma's van eisen waar hij steeds minder over mag vinden. Hij is een soort creatief medium. Het project denkt door hem, zelf moet hij vooral niet te veel denken. Maakbaarheid zonder sturing? Maakbaarheid zonder maakbaarheidsideaal?

Een herijkte projectcultuur?

U vraagt zich wellicht af wat beide bedenkingen met elkaar te maken hebben. Wat mij betreft alles. We zijn toe aan een inhoudelijke herijking van het project. In mijn meest naïeve bui zou ik zeggen: een 'herpolitisering' van het project. Daarmee bedoel ik geen politiek op de barricade maar een discussie over de inzet van de projecten. Beredeneren van keuzes, zichtbaar maken van mogelijkheden, etc. dat is waar projecten in principe over gaan. Projecten zijn constructies die in zekere zin de link leggen tussen een soort visievorming die 'ongehinderd door enige kennis van zaken' vrij denkend projecties maakt en anderzijds een taaie werkelijkheid waarbinnen niet zomaar alles kan. Elk voorstel komt terecht in een wereld waar veel al vast ligt, waarin belangen op complexe wijze met elkaar verknoopt zijn met harde technische randvoorwaarden. Bij een reflectie over de inzet, zit ik niet op een grote visie of luchtkastelen te wachten. Zorgvuldig geijkte projecten maken de link tussen het soort expertise dat zich als waardevrij aankondigt - de expert in een witte stofjas, nauwelijks tot politieke discussie bereid, en de goedlachse projectconsultant, die zonder schroom het meest onzinnige voorstel aan de man probeert te brengen. Projecten koppelen visie aan onderbouwing, rijmen haalbaarheid met wenselijkheid.

Bruno Latour, in een briljante lezing uit 2007 voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, noemt het maken van dit soort constructies, proposities die de harde scheiding tussen de zogenaamde neutrale harde feiten en de vrij circulerende maatschappelijke waarden weten te doorbreken, een politieke activiteit. Dit soort constructies, zo geeft hij aan, maken kwesties publiek. Transformeren een discours dat in de harde scheiding tussen 'matters of fact' en 'matters of value' aan pure politieke manipulatie is overgeleverd, in een bespreekbaar proces rondom 'matters of common concern'. Projecten geven inhoud aan wat de publieke inzet is, aan waar we ons gezamenlijk zorgen over moeten maken. Maar ze vertalen die gedeelde zorg ook in voorstellen waar groepen achter kunnen gaan staan. Niets nieuws, hoor ik u denken? Draagvlak opbouwen, stakeholder participatie, ... het zit allemaal al in de projectcultuur ingebakken. Dat is zo, maar dan doorgaans wel van enig politiek kruut gespeend. Het vermogen van projecten om een draagvlak te genereren is wanneer we in termen van stakeholders denken al bij voorbaat ingekapseld in een web van direct belanghebbenden. Projectformulering moet vooral gedacht worden als iets wat niet enkel het project als een doortastend uitvoeringsinstrument inzet maar de projectcultuur naar voren schuift als een politiek instrument waarin rondom potentiële acties onverwachte coalities tot stand kunnen komen.

Nederland heeft een traditie op dit vlak. Men gelooft hier in ontwerp en architectuur. En nergens anders is er zo'n bloeiende onderzoekende ontwerppraktijk dan hier. En toch blijft de indruk bestaan dat, er ondanks het vele geld wat in dergelijke vaak cultureel omka-

derde initiatieven wordt gestoken (van Air Rotterdam tot Atelier Almere), architectuur niet helemaal ernstig wordt genomen. Dat het voor afleiding en wat inspiratie moet zorgen maar nauwelijks iets voorstelt als het op 'het echte werk' aan komt, het dansorkest dat rustig verder speelt terwijl de Titanic zinkt. Dit kan enkel veranderen als het ontwerp diep in de concrete werkelijkheid gaat zitten, als opdrachtgevers en ontwerpers heel vroeg in een proces niet over antwoorden maar over projectformulering en de daarvoor benodigde kennis gaan nadenken. Het is mijn overtuiging dat dit laatste het meest ondergewaardeerde aspect van projectmatig werken is. Namelijk het kennisgenererend en kennisbundelend vermogen van projecten. Daarmee bedoel ik de manier waarop naar aanleiding van het onderzoeken van concrete opties, zowel harde expertise,

ervaringsdeskundigheid, een losse mening uit een publiekspanel, de overtuiging van de wethouder, het historisch verankerde collectieve geheugen evenals het gisteren opgedane inzicht, in een en hetzelfde gesprek aan bod kunnen komen.

Een dergelijk perspectief plaatst de architect niet in de comfortabele rol van de bij voorbaat gerespecteerd expert, ook niet in de heroïsche rol van de grote synthetiseur die op het eind van het verhaal met de conclusies komt. Maar eerder in die van de hypothesebouwer die de discussie mogelijk maakt door ze vorm te geven en zijn autoriteit ontleent niet aan beloftes maar aan zijn handelen, aan de kracht van een concreet doorgedacht project, een zinnig voorstel. Ik zei het al eerder, is dat niet exact wat we al bij al goed kunnen?

AMBITIE EN DE MENTALE REORGANISATIE

GEOFFREY TIMMER

Momenteel is er bijzonder veel aandacht voor het begrip ambitie. Er zijn enkele grote bedrijven die er hun campagnes mee voeren en in veel tijdschriften komt het terug in dan wel een artikel dan wel een heel thema. Zo ook in de bouw. De huidige kredietcrisis zorgt er op dit moment zelfs voor dat we er niet meer alleen over kunnen praten maar dat het ook een gevolg dient te krijgen in acties. Ambitie wordt vaak vergezeld door het begrip visie. Visie is dan gericht op het doel van de uiteindelijke ambitie en wordt vormgegeven door de meest fascinerende beelden. Beelden die gezien de complexiteit van de processen in realiteit vaak een gedeelte van de ingezette hoogmoed verliezen. Om daadwerkelijk te begrijpen wat ambities zijn en wat we er in de bouwpraktijk mee kunnen, zal de nadruk van dit artikel liggen op het proces en minder op het uiteindelijke product.

Ambitie
Ambitie is een moeilijk te definiëren begrip. De vanzelfsprekendheid van het begrip zorgt er tegelijkertijd voor dat het gebruik ervan divers is. Iedereen kan zich wel iets voorstellen bij ambities en kan dit zelfs met voorbeelden illustreren. De voorbeelden die ons bijna dagelijks worden voorgeschoteld worden dan ook zelden nog kritisch bekeken maar als vanzelfsprekend aanvaard. Een heldere definitie blijft echter vaak uit en beperkt zich tot woorden of begrippen. Ambitie heeft een sterk intrinsiek karakter. Schönau (2006) stelt zelfs dat het gaat om een idee dat ontstaat binnen het brein van één persoon. Met name in kennisintensieve organisaties en de complexiteit van de huidige bouwpraktijk is het op zijn plaats om het begrip ambitie meer gelaagdheid te geven. De letterlijke betekenis van het begrip geeft hierbij geen uitkomst. “Van Dale” geeft voor het vrouwelijke zelfstandig naamwoord drie betekenissen: streven, lust om te werken en animo.

Een aanzet om het begrip meer tot de verbeelding te laten spreken komt uit de sociologie. Ambitie in algemene zin kent een aantal eigenschappen (Pettigrove, 2007):

- “Iets” dat boven het huidige reikt;
- Regelmaat van de aanwezigheid in de gedachte;
- Vertaling van de wens in acties (meer dan alleen dwalen in gedachte);
- Zelf gedisciplineerde betrokkenheid;
- Voltooing van de ambitie vergt tijd;
- Vraagt een bepaalde inspanning (niet eenvoudig te bereiken);
- Persoon of groep dient vermogend te zijn om het te bereiken;
- Competitieve kwaliteit;

- Verbonden met het tonen van eigen capaciteit.

Operationaliseren
Om het begrip ambitie te operationaliseren voor de bouw, dient het gekoppeld te worden aan de alledaagse praktijk. De toepasbaarheid moet worden gezocht in hoe betrokkenen nu met hun gebieden/projecten omgaan en waarin deze manier tekort schiet. De wijze waarop beheersaspecten (zoals GOTIK* en diverse fase-indelingen) nu gebruikt worden, lijkt namelijk niet optimaal om de complexiteit, dynamiek en de ambitie van de projectomgeving te kunnen dragen. De architect kan in zijn projecten nog maar zelden een zuivere vorm van de gebruikte fase-indelingen herkennen. Zodra thematieken actueel worden komt men in actie om het een plaats en een definitie te geven. Zo vertaalt Peek (2007) de GOTIK beheersaspecten (projectmanagement) voor gebiedsontwikkelingen naar processtappen. Hij geeft hiermee aan dat als je je bezig houdt met gebiedsontwikkelingen (en wie doet dit tegenwoordig niet), je dient te denken in andere termen. Een bruikbare terminologie wordt nu ook gevraagd voor ambities.

Ambities dienen geformuleerd te worden aan het begin van een ontwikkeling en moeten hiermee een voorwaarde genereren om de beheersaspecten effectief te kunnen gebruiken. Het sturen op ambities vraagt van de desbetreffende organisatie om een bepaalde houding. De terminologie voor de houding is afgeleid van de eigenschappen van Pettigrove (2007) en gekoppeld aan de GOTIK beheersaspecten. Tijd dient te worden vertaald in een bewustzijn dat een ambitieus project ook daadwerkelijk tijd kost. De kwaliteit zit hem in de juiste competenties en met name ook het inzicht dat bepaalde dingen beter door andere gedaan kan worden. Deze bewustwording van een gevraagde houding moet de eigenschappen van ambities mogelijk maken.

Conclusie
De “zekerheid” die de ontwikkelaar lange tijd had bij de verkoop of verhuur van het gerealiseerde vastgoed is aan het veranderen. Woningen staan gemiddeld bijvoorbeeld langer te koop en in veel steden kennen we een grote leegstand van kantoren. Het onderscheidend vermogen wordt hierdoor steeds belangrijker. De taal die de marketing van de diverse ontwikkelaars spreekt moet hierdoor een direct aanwijsbaar effect hebben op de wijze van ontwikkelen. De essentie van het begrip ambitie moet daarom niet gezocht worden in een letterlijke betekenis, maar in een toepasbare vorm. Dit begint bij de bewustwording van de eigenschappen van het begrip. Als er bepaalde ambities zijn, hoort daar bijvoorbeeld ook de wetenschap bij dat daar bepaalde competenties voor nodig zijn. Het in een vroeg stadium bewust bezig zijn met dit soort vragen zorgt voor meerwaarde voor een project en proces. Het zorgt tegelijkertijd ook voor een herdefiniëring van de participanten binnen een proces of project. Het vormen van een ambitie is een proces waarbij

verschillende competenties moeten zorgen voor een maximalisatie van de kwaliteit. Er word dus om veel meer aandacht gevraagd bij de startprocedure van een project. De projectstart is namelijk het moment dat de ambitie expliciet gemaakt dient te worden en is hiermee de start van de keten van waardecreatie.

* Geld, Organisatie, Tijd, Informatie en Kwaliteit (GOTIK)

Pettigrove, G. (2007), Ambitions, Ethical Theory and Moral Practice, 10 (1), 53-68

Peek, GJ., Franzen, A. (2007), Urban area development. Realising envisioned connections. Den Haag: Ing Real Estate

Schönauf, W.F. (2006), Sturen op ambitie. Een onderzoek naar de rol van de opdrachtgever als middel om te sturen in een ambitieuze bouwopgave - de bouw van een nieuw museum. Delft: TU delft

DE NEO-ARCHITECT

PASCAL GIELEN

Vrijheid – of het nu gaat over de vrijheid om handel te drijven, artistieke autonomie of de vrijheid van de architect om een eigen-zinnig ontwerp te ontwikkelen – is historisch gezien het product van het kapitalisme. Beter gezegd, de alchemie tussen liberalisme en marktkapitalisme kan slechts functioneren wanneer ze vrije of autonome zones installeert, op zijn minst tolereert. Dat is de nogal boutestelling van de neomarxistische denker Paolo Virno¹. Zeker binnen een postfordistische economie – zo gaat de Italiaanse filosoof verder – waar naast de functionaliteit van een product (zoals de functionaliteit van een gebouw), het idee, het concept of de vormgeving een centraal economisch goed is geworden, zijn vrije zones broodnodig om ideeën te kunnen laten broeden. Pas wanneer een idee gerijpt is kan het eventueel worden verdisconteerd of 'gekapitaliseerd', sommigen noemen dat 'gerecupereerd'. Van belang is echter dat het kapitalisme dit zeer goed begrijpt, de eigen bestaansvoorwaarde ligt *buiten* zichzelf. Anders geformuleerd: het moet paradoxaal de eigen logica van winstbejag en harde concurrentie tijdelijk uitschakelen of oprekken wil het zichzelf niet vernietigen. Korte-termijndenken, snelle winst willen maken of een te vroege kapitalisatie van ideeën ondergraaft met andere woorden een duurzaam kapitalisme – zie de recente financiële crisis.

De architect heeft met enige ambivalentie naar de markt gekeken. Dat geldt zeker voor de architect die zichzelf serieus neemt en de integriteit van zijn inzichten en ontwerpen respecteert. Hij gaat niet zomaar op de knieën voor eender welke wens van klant of opdrachtgever. Dat dit niet voor iedereen opgaat bewijst een landschap vol fermen, zoals in Vlaanderen. Laten we voor het gemak echter maar aannemen dat de architect die eigenzinnig of vernieuwend wil zijn, niet toegeeft aan deze gemakkelijke kapitalisatie via gestandaardiseerde bouwformats. Vanaf de negentiende eeuw heeft hij zich dan ook van allerhande modellen bediend om zijn eigen autonomie te verdedigen. Het eerste is het welgekende model van de kunstenaar-architect. Die staat net zoals de artiest op zijn autonomie bij de ontwikkeling van soms nogal idiosyncratische plannen. Vanaf de negentiende eeuw leeft deze kunstenaar-architect bij gratie van enthousiaste patrons, of die nu uit de private of publieke sfeer komen. Dit type cultiveert zijn singuliere positie met een ietwat teruggetrokken, timide houding. Zijn beste gezelschap is de tekentafel, al de rest is bijzaak, iedere sociabiliteit heet afleiding. Zijn genialiteit zal wanneer de tijd het wil, wel worden ontdekt. Is het niet vandaag, dan later wel, eventueel na zijn dood. Net zoals de negentiende-eeuwse kunstenaar-bohémien leeft deze architect met het Van-Goghsyndroom. Maar het is wel een van de manieren om directe kapitalisatie van zijn ontwerpen tegen te gaan. De kunstenaar-architect weigert of verdringt op zijn minst de marktwer-

king, toch voor een tijdje. Vanaf het begin van de twintigste eeuw wordt het architectenberoep in feite pas echt een professie die ook een gewaardeerde status binnen de groeiende middenklasse verwerft. De formalisering van het architectuuronderwijs heeft daar veel mee te maken. In plaats van bohémien te spelen, zijn architecten meer bereid om in loondienst te gaan. Een belangrijk deel bouwde zelfs mee aan de agenda van de natiestaat en gaat in vast dienstverband voor de overheid werken. De architect wordt met andere woorden ook een *sociaal ingenieur*, een vormgever met een diep geloof in de maakbaarheid van de samenleving. Die politieke rol vrijwaart hem eveneens van een al te directe marktwerking. De staatsarchitect riskeert ten dele zijn autonomie voor een nationalistische ideologie, maar vindt mits enige bureaucratische slimheid en dankzij de ongecontroleerde ruimtes binnen de niet totaal beheersbare omvang van de staatsinstitutie, toch nog enige eigenzinnige vrijheid. Ten slotte ontstaat met de bouwwoede na de Tweede Wereldoorlog de architect-entrepreneur die een heus team moet loodsen door het mijnenveld van een alsmaar competitiever wordende markt. Aanvankelijk assembleert hij, conform de industrie, een 'productielijn' van menselijk, materieel en financieel kapitaal. De architect-entrepreneur weigert met andere woorden niet de marktwerking. Hij verdringt ze al zeker niet zoals het artistieke type, maar plaats zichzelf midden in de kapitalistische logica om aldaar met meer of minder succes zijn vrijheid en integriteit te verdedigen. Dat hij daar bij soms kopje onder gaat, behoeft weinig uitleg. Het chronologisch verloop van deze bescheiden genese – en toegegeven, omwille van de beknopte omvang, een vrij clichématige schets van het architectenberoep – sluit niet uit dat vandaag de dag de drie modellen nog steeds naast elkaar bestaan. We kunnen ze dus ook als een actuele typologie hanteren. Bovendien emergeren er hybride vormen, zoals de architect-entrepreneur die met de nodige nostalgie naar zijn voorganger de bohémien lonkt, en er vervolgens soms naar handelt.

Met de val van de Berlijnse muur in 1989 wordt zoals bekend het kapitalisme, of beter, zijn neoliberale gedaante de heersende ideologie. Deze globalisering van slechts één geloofsbelijdenis schenkt echter ook het leven aan een ver doorgedreven kapitalisme, noem het 'hyperkapitalisme'. Zwakke staatstructuren, ongelooft in politieke slagkracht of een politiek die zich direct als dienstmaagd van de vrije marktlogica formuleert, zorgen er onder meer voor dat drempels – van culturele, ideologische, religieuze, juridische tot zelfs humane aard – bij regelmaat wegvallen. Hyperkapitalisme slokt tevens het eerder gesignaleerde *buiten* op. Een idee moet vandaag bijvoorbeeld liefst onmiddellijk renderen, ook al is het zelfs nog niet helemaal goed uitgedacht. In een postindustriële samenleving of een postfordistische economie wordt volgens Virno immers al de *potentie* – dus de *hoop* op een goed idee of een interessant concept – gekapitaliseerd. Van belang is echter dat hyperkapitalisme de bestaansvoorwaarde van een duurzaam kapitalisme ondergraaft.

De vrije ruimte, waar een goed idee kan broeden, slinkt stilaan door kortzichtig winstbejag. Terwijl de architect-kunstenaar evenals de staatsarchitect binnen deze context alsmaar meer terrein verliezen weet de architect-entrepreneur zich goed te handhaven in de nieuwe situatie. Hij slaat de handen ineen met de projectontwikkelaar om van de ene uitdaging naar de andere te hollen. Op lange termijn planmatig denken en het geloof in een maakbare samenleving werden samen met de staatsarchitect naar de afdeling geschiedenis verwezen. Het projectmatige denken vindt vanaf de jaren 1960 voor het eerst ingang in de architectuurtheorie, maar kent vanaf de jaren 1980 een gecommercialiseerde versie in het bouwbedrijf. De ‘projecttheorie’ wordt voor de projectontwikkelaar een excuus om niet meer op lange termijn te hoeven denken. Voor de projectontwikkelaar geldt slechts één doel: de snelle realisatie van het project om er vervolgens weer een nieuw te kunnen beginnen. Hoe zo’n bouwproject zich verhoudt tot het landschap of de stedelijke omgeving is relatieve bijzaak. Waarom een (stedelijke) overheid überhaupt voor dit en geen ander project heeft gekozen, is voor de ontwikkelaar al helemaal geen zorg. Binnen dit hyperkapitalisme verliest de architect, ook de architect-entrepreneur, alsmaar meer zijn regisseursrol. Hij heeft de touwtjes niet meer in handen, of toch niet meer allemaal. De tegenwoordig geliefkoosde werkvorm, met name de publiek-private-samenwerking (pps) maakt het al niet gemakkelijker. Het aantal spelers en belanghebbenden verzeilt er in een onoverzichtelijk kluwen, zeker als het project in omvang toeneemt. De architect verliest het overzicht en daarmee ook de totale controle.

De veranderende maatschappelijke context en vooral de nieuwe economische situatie vraagt om een nieuw type architect, noem het gemakkelijkschulve ‘de neo-architect’. Terwijl de kunstenaar-architect en de sociaal ingenieur ten dele hun autonomie ten aanzien van de markt wisten te vrijwaren, dreigt de entrepreneur er al zijn integriteit te verliezen daarom zouden we de laatste ook wel een ‘postarchitect’ kunnen noemen. De drie types delen echter een zelfde autonomiebegrip: met name een vrije, ook wel zuivere ruimte die niet door andere (bv. politieke, religieuze, mediatieke of trendgevoelige) waardenregimes en zeker niet door dat van de markt wordt bezet. Autonomie betekent dus blokkade, of grenzen stellen aan een afgesloten ruimte waarvan de architect de regisseur blijft. Voor de kunstenaar-architect is dat de beperkte ruimte van zijn eigen ontwerpafel, voor de staatsarchitect op zijn minst delen van het stedelijke, soms sociale weefsel. En voor de entrepreneur het gehele productieproces, wat hij weliswaar moeilijk onder controle kan houden, waardoor hij ook zijn autonomie verliest. Die regisseursrol die uitgaat van een totale controle over een bepaalde ruimte – in de meeste gevallen het eigen architectenbureau – is vandaag de dag nog moeilijk houdbaar. De neo-architect verwerft daarentegen autonomie via heteronomie. Dat wil zeggen dat hij zich paradoxaal zo heterogeen mogelijk vernetwerkt, met belanghebbenden van het meest uiteenlopende pluimage (overheid, financiële instellingen, bedrijven, inwoners, et cetera) om aldus zijn eigen posi-

tie te vrijwaren. De neo-architect is met andere woorden een ‘relationele’ speler die tussen de meest diverse actoren bemiddelt, en indien nodig ze ook tegen elkaar uitspeelt. Het is een meesterbemiddelaar die net door zijn heterogene afhankelijkheid zijn onafhankelijkheid weet te bevechten. En dat relationele spel werkt ook door in zijn manier van ontwerpen. Terwijl voor de kunstenaar-architect een goed idee of concept er een is dat zo autonoom mogelijk aan zijn geniale geest ontspruit, is voor de neo-architect een goed idee vooral een *passend* idee. Een goed concept is niet alleen vernieuwend maar houdt ook rekening met de sociale, economische, politieke, geografische, ... context. En het doet dat al *vooraf*, nog in de ontwikkelingsfase van het concept. Dat genereert tevens een andere stijl of identiteit. Terwijl de kunstenaar-architect hoofdzakelijk een eigen stempel drukt via het ontwerp van een nieuw concept waaraan hij vervolgens soms op een rigide, maar altijd integere manier vasthoudt, bricoleert de neo-architect zijn identiteit met ingrediënten uit zijn bouwomgeving. Het nieuw type architect is met andere worden altijd ‘buiten zichzelf’. Misschien – het is nu eenmaal een sinecure om een concreet voorbeeld bij een ideaaltype te plakken – is het werk van Carlo Baumschlager en Dietmar Eberle wel exemplarisch voor de neo-architect. Hun architectuur is alvast altijd afhankelijk van specifieke sociale, culturele en geografische omstandigheden van de locatie waar een project zich ontfouwt. Regionale verschillen spelen dan ook een beslissende rol in het finale ontwerp. Maar ook de creatieve potentie van de opdrachtgever wordt al tijdens de ontwerpfase ten volle benut. De neo-architect is met andere woorden een opportunist. En laten we dat laatste kenmerk om alle misverstanden te vermijden in de lijn van Virno a-moreel en letterlijk begrijpen als ‘de capaciteit om opportuniteiten te kunnen grijpen’. De neo-architect kan immer flexibel inspelen op veranderlijke omstandigheden en telkens andere opdrachtgevers. Zo’n ‘adaptieve’ methodologie veronderstelt echter wel dat de architect ten dele zijn regisseursrol opgeeft. Hij probeert alvast niet meer alle factoren en actoren onder controle te houden. Integendeel, de alterniteit krijgt een structurele plaats binnen zijn eigen ontwerp. Een unieke identiteit ontstaat in het surplus die de dialoog met de omgeving oplevert. Tussen de heterogeniteit aan belangen en interacties ontstaat er immers een vrije speelruimte die de neo-architect naar zijn hand weet te zetten. En zo komen we terug bij het begin van dit betoog. Virno stelt met name niet alleen dat het kapitalisme een vrij *buiten* nodig heeft om zichzelf te voeden. De vrije ruimte genereert ook altijd een *surplus* dat niet door de markt kan worden gerecupereerd. Dat is nu eenmaal het latente neveneffect van ongecontroleerde ruimtes. Juist de neo-architect weet dat surplus optimaal te benutten. En hij doet dat paradoxaal door zoveel mogelijk uit te besteden, alleen de dialoog houdt hij nog zelf in de hand. Dat geeft hem ook de kans om zich terug over zijn core-business te buigen, met name het ontwerp. Net zoals zijn genealogische stamvader, de kunstenaar-architect, wijdt de neo-architect alle aandacht aan een goed idee. Dat idee wordt echter niet meer publiek verdedigd met de genialiteit van de singuliere ontwerper, maar met de collectiviteit

aan bondgenootschappen die het idee mee hebben opgebouwd. Het ontwerp van de neo-architect draagt met andere woorden al vooraf een breed maatschappelijk draagvlak met zich mee. Juist in die ‘commonaliteit’ van het concept ligt de slaagkans van het bouwproject en de slagkracht van de neo-architect.

¹ Zie hiervoor o.a. Virno, P. (2004), *Grammar of the Multitude*. Semiotext(e): Los Angeles, en Virno, P. (2008), *Multitude between innovation and negation*. Semiotext(e): Los Angeles.

colofon

Bijdragen van:

Marc Claudemans, directeur Fontys
Academie voor Architectuur en
Stedenbouw Tilburg

Tony Goossens, coördinator Fontys
Academie voor Architectuur en
Stedenbouw Tilburg

Michiel Dehaene, stedenbouwkundig
medewerker Technische Universiteit
Eindhoven

Geoffrey Timmer, zelfstandig advi-
seur consultant Architectural Design
Management Systems Den Haag

Pascal Gielen, Lectoraat Kunstpraktijk
in de samenleving Fontys Hogeschool
der Kunsten Tilburg

Samenstelling en eindredactie:

Tony Goossens Fontys Academie voor
Architectuur en Stedenbouw Tilburg

Vormgeving:

Jac de Kok ontwerpers, Goirle

Sponsors:

Continu engineering Breda,
Fakro Nederland bv Groesbeek,
Drukkerij Groels Tilburg

Druk:

drukkerij Groels Tilburg

Oplage:

600 stuks

ISBN 978-90-5284-620-0

**Fontys Academie
voor Architectuur
en Stedenbouw
Tilburg**

Bisschop Zwijzenstraat 5
Postbus 90907
5000 GA Tilburg

Telefoon 0877 870291
Fax 0877 873522
aas@fontys.nl
www.fontys.nl/aas

Een publicatie ter gelegenheid van het, door Fontys Academie voor Architectuur en Stedenbouw georga-
niseerde, symposium 'De Toekomst van de Architect' op 02.04.2009 in de Concertzaal Theaters Tilburg.

Het symposium wordt mede mogelijk gemaakt door:

FAKRO

Continu
engineering

Drukkerij Groels
50 jaar